

İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* ile *Garîbu'l-Kur'ân* Eserlerinin Mukayesesi

Comparison Of Ibn Qutayba's *Te'wil'u Müşkili'l-Qur'an* And *Garîbü'l-Qur'an*

Ömer BOZKURT*

Geliş Tarihi/Received: 01.01.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 21.06.2024

Öz: Bu araştırmamızda İbn Kuteybe'ye ait olduğu düşünölen *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* eseri ile onun tamamlayıcısı olduğu iddia edilen *Garibü'l-Kur'ân* eserini karşılaştırdık. Amacımız evvel emirde bu eserlerin tanıtılması ve ayrı ayrı kaleme alınıp alınmadığına ışık tutmak olacaktır. Bu minval üzere müellifin kitapları hakkında detaylı bir analiz yapmaya çalıştık. Müellifin hayatı hakkında birçok araştırma olduğundan bu konuya özetle değindik. Akabinde söz konusu kitaplarına yoğunlaştık. Eserlerin nerelerde ne zaman kimler tarafından istinsah edildiğine günümüze nasıl ulaştığına yer verdik. Sonuç olarak yaptığımız analizler neticesinde kimi zaman kitapların kendi üslup çizgisinden farklı yönlere kaydığı, fakat her iki kitabında birbiriyle çelişmeyip aynı zihinsel alt yapının ürünü olduğü müşahede edilmiştir. Buna ilave-ten kanaatimizce söz konusu eserler, ayrı ayrı kaleme alınmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İbn Kuteybe, *Müşkilü'l-Kur'ân*, *Garîbu'l-Kur'ân*, *Karşılaştırma*.

Abstract: In this study, we compared the work *Te'vilü Müşkili'l-Qur'ân*, which is thought to belong to İbn Qutayba, with the work *Garib al-Qur'ân*, which is claimed to be its complement. Our aim is to first introduce these works and shed light on whether they were written separately. In this respect, we tried to make a detailed analysis of the author's books. Since there are many researches about the life of the author, we briefly touched upon this subject. Then we focused on the books in question. We included where, when and by whom the works were copied and how they

* Doktora öğrencisi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, e-mail: omerbzkr@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1407-0785>

reached the present day. As a result, as a result of our analysis, it has been observed that sometimes the books sometimes shift in different directions from their own stylistic line, but both books do not contradict each other and are the product of the same mental infrastructure. In addition, in our opinion, these works were not written separately.

Keywords: Tafsir, İbn Kutayba, Mushkil al-Qur'an, Garib al-Qur'an Comparison.

Giriş

Hız. Ömer devrinden itibaren genişleyen İslâm toprakları, muhtelif kültür ve ideolojileri de beraberinde getirmekteydi. Bazı Abbasî hükümdarlarının diğer milletlerin yaşayış tarzlarına, akli ve tecrübî ilimlerine olan merakları sonunda Beytü'l-Hikme'nin kurulmasına ve farklı kültürlerin bıraktığı ilmî mirasların yeni yayılan Arap kültürüne girmesine sebep oldu. Miladî 750'li yıllara kadar geri götürülen tercüme faaliyetlerinin denildiği gibi 214/830 yılında Bağdat'ta kurulan Beytü'l-Hikme ile başlaması İbn Kuteybe'nin (206-276) yaşadığı zaman dilimine denk gelmektedir.

Bu iki önemli vâkıanın toplumsal dinamikleri kökünden değiştirdiğini söylemek abartılı olmayacaktır. Belki de Mu'tezilenin karşılaşılan kültürel ortamda İslâm karşıtlarına antitez üretme istekleri, birçok Mu'tezilî âlimden ders almış olan İbn Kuteybe'nin refleksini izah etmemizde yardımcı olabilir. Zira İbn Kuteybe'ye ait olduğu düşünülen bu iki eserinde yazılış gayesi; eserlerin içeriği tetkik edildiğinde bazı Kur'ân karşıtlarına cevap kabilinden olduğu, rahatlıkla anlaşılır. Her iki eserinde de gerek salt kelime gerek mânası veçhesiyle müşkil addedilen âyetler üzerinde durması, bunu göstermektedir.

Esasında İbn Kuteybe'nin cevap verdiği mülhidlerin âyetlere olan hücumu, Kur'ân metninin buna müsait bir yapıda olmasıyla da açıklayabilir. Zira fetihlerle birlikte genişleyen İslâm toprakları birçok toplumun İslâm'la tanışmasını sağlamıştır. Bu dönemde henüz yazı gelişimini tamamlamamış olduğundan yeni Müslüman olmuş kimseler Mushaf'ın okunuşunda zorlanmış ve hata etmişlerdir.¹ Zira Kur'ân metni noktasız ve harekesiz olarak istinsah edilmiştir. Bu Mushaf'ın benzerine bir örnek olarak; M. 700-800

¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru'l-Hicre, 2001), 23/56; Celâleddin Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Salim Haşim (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), 92-94.

yıllarına tarihlendirilen, Yusuf 12/55-64. âyetlerini içeren şu parşömen gösterilebilir.

Kairo, Bibliothek des Khediven: No. 534.²

Müslüman olmuş toplumların Kur'ân'la metin boyutunda ilişki kurmuş olması dilin ve yazının gelişimine etki etmiştir. Fakat İbn Kuteybe'nin cevap vermeye çalıştığı mülhidlerden de anlaşıldığına Mushaf'ın bu yapısına olan eleştiriler gecikmemiştir. Kur'ân metninin imlâ, gramer ve kıraatindeki farklılıkları baz alarak Kur'ân'ın bir beşer ürünü olduğunu iddia etmişlerdir. Bu zaman diliminde yaşamış olan İbn Kuteybe de bu iddialara cevap vermek kabilinden karşılaştırmasını yapacağımız eserleri öğrencileri ders halkalarında imlâ etmiş olsa gerektir. Bu meyanda tetkik etmek üzere olduğumuz eserlerin tek bir eser mi yoksa metninde de belirttiği gibi birbirinin devamı niteliğinde iki tür eser mi olduğu problemini çözüme kavuşturmak istiyoruz.

Bu iki eserin ihtivasını merkeze alarak karşılaştırmaya çalışacağız. Bunun için evvel emirde müellifin hayatını kısaca ele alacak. Akabinde mukaddimleri ve eserlerin içeriğini merkeze alarak kitapları tanıtacağız. Zira eserlerini tanıtsak aralarındaki benzerlik ve farklılıkların kendiliğinden izhar olacağını düşünmekteyiz. Elbette bu yönleriyle değerlendirmelerimizi de zikretmeye çalışacağız.

İbn Kuteybe, eserini Kur'ân'a saldıranların ve fitne çıkarmak için onun müteşâbihlerine uyanların, Kur'ân'da çelişki, lahn ve nazım bozukluğu gibi

² "Corpus Coranicum", *El Yazmaları Arşivi* (12 Eylül 2023).

kusurlar bulunduğuna dair iddialarına cevap vermek amacıyla kaleme aldığı belirtmektedir.³ *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserinde bu kitabın hacminin fazla büyümemesi için *Garibu'l-Kur'ân* adında başka bir tefsir kitabını yazacağını belirtmektedir.⁴ Her ne kadar müellif ve muhakkik tarafından devamı olarak nitelense de merkeze alınan konu, (Müşkilü'l-Kur'ân eserinde olduğu gibi farklı ve çeşitli değil) âyetlerdeki bazı kelimelerin müşkil yönleridir. Bu açıdan gaye tek olsa da üslup ve ihtivanın farklı olduğunu akılda tutmak gerekmektedir. Daha önce yazılmış olduğu anlaşılan *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* adlı esere, sık sık atıf yapılmış ve orada izah edilen şey, *Garibu'l-Kur'ân* eserinde çoğunlukla izah edilmeden atlanılmıştır. *Garibu'l-Kur'ân* kitabı bu yönüyle tek bir kitabın içerisinden çıkartılmış bir başka eser olarak da düşünülebilir.

Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân eserini incelerken yaklaşık 130 sayfa boyunca 52 sûre başlığı altında birçok âyetin izah edildiğini müşahade ettik. *Garibu'l-Kur'ân* eserinin de bu yönü ağır bastığından, bu âyetlerle karşılaştırmaya özen gösterdik. Mukayesemizi yapmadan evvel mutat olduğu üzere müellifin hayatı ve söz konusu eserleri hakkında çok kısa bilgi vermek faydalı olacaktır.

1. İbn Kuteybe ve Hayatı

Tam adı, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, doğum yeri ve tarihi hakkında net bir bilgi yoktur. Fakat hicrî 213 yılında Kûfe doğumlu olduğu tahmin edilmektedir.⁵ Mevaliden olduğu düşünülen İbn Kuteybe'nin Fars kökenli olduğu söylenmekteyse de bu konuda net bir bilgi de yoktur.⁶ Abbasî'lerin an parlak döneminde yaşadığı anlaşılan İbn Kuteybe Mu'tezilî âlimlerden etkilenmiş, döneminin ileri gelen Mu'tezilî âlimlerinden dersler almıştır. Fakat daha sonraları Mu'tezile'ye karşı tavır almıştır. Kültürlü bir aile çevresinin olduğu anlaşılan İbn Kuteybe, bir yandan tercüme hareketlerinin olumsuz etkisini kırmaya çalışırken bir yandan da Arap milliyetçiliğini savunduğu eser kaleme aldığı görülmektedir.⁷

³ Ebû Muhammed Abdullâh İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, ed. Seyyid Ahmet Sakr (Kahire: Mektebeti't-Dâru'd-Turas, 1973), 23.

⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 25.

⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 1/2; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 149.

⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 1/2.

⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 1/3.

İbn Kuteybe'nin ölüm tarihi ve yeri konusunda da farklı bilgiler vardır. En sahih görüş, onun 276 tarihinde vefat ettiği'dir. Vefat sebebinin yediği bir şeyin onu zehirlemesi olduğu söylenir.⁸ Hayatı boyunca birçok eser kaleme almış olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu durumun bildiğimiz anlamda belli başlı, derli toplu, müstakil kitaplar olmaktan çok farklı konular hakkında yazdırılan veyahut meclislerdeki konuşmalarından derlenen risaleler olmalıdır. İleride tetkik ettiğimiz eserlerin muhakkikinin de bu konudaki izahlarına kısaca yer vereceğiz. Görüldüğü kadarıyla onun eserlerini Mısır'da okutarak tanınmasını sağlayan oğlu, Ahmed b. Abdillâh b. Müslim'dir.⁹ Bununla birlikte onun eserlerini nakleden başka öğrencileri de olmuştur.¹⁰ Hayatı hakkındaki bu kısa malumatın akabinde eserlerine yer vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

2. Te'vilat Müškil'il Kur'ân Adlı Eseri Hakkında

Kitabın adı; kaynaklarda Kitâbü'l-Müşkil, Müškilâtü'l-Kur'ân, Kitâbu Te'vilü Müškili'l-Kur'ân gibi farklı isimlerle geçmektedir. İbn Kuteybe de eserinden bahsederken fi Kitâbi'l-Müşkil, fi Kitâbi Te'vili'l Müškil, Kitâbî, Kitâbunâ, el-Muellef fi Müškili'l-Kur'ân gibi ifadeler kullanmıştır.¹¹ Söz konusu eserinde çok fazla yazma nüshası mevcuttur. Bizim kullandığımız tahkik Seyyid Ahmet Sakr'a aittir. İki tahkik daha mevcut olmakla birlikte eserin en eski tahkiki 1954 yılında yapılan bu tahkiktir.¹²

Te'vilü Müškili'l-Kur'ân: Müellif, eserini Kur'ân'a saldıranların ve fitne çıkarmak için onun müteşâbihlerine uyanların, Kur'ân'da çelişki, lahn ve nazım bozukluğu gibi kusurlar bulunduğu dair iddialarına cevap vermek amacıyla kaleme aldığını belirtmektedir.¹³ Kendisinden önceki filologlardan çokça yararlandığı hatta neredeyse tek nakilleri onlar üzerinden yaptığı görülmektedir. Kendi fikirlerine yer vermesi ve görüşler arasında tercihte bulunması, eserinin dirayet ağırlıklı olduğu kanaatine ulaştırmaktadır.

⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 1/39.

⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 1/2.

¹⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 1/37-39; İzzettin Biçak, *İbn Kuteybe'nin Te'vilü Müškili'l-Kur'an'ının Arap Dili Açısından Tahlili* (Yayımlanmamış: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 10.

¹¹ Ebû Muhammed Abdullâh İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmet Sakr (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978), 121, 128, 153, 162, 227, 305, 308, 459.

¹² Bizdeki eser 1973 yılına aittir.

¹³ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 1/23.

Muhakkik yaklaşık 100 sahifelik mukaddimesinde müellifin hayatı, ilmi kişiliği ve eseri hakkında bilgiler vermektedir. 25 tane hocasını kısaca tanıttıktan sonra kendisinin 65 kitabı olduğu görüşünü incelemekte ve ona ait 46 eseri tanıtmaktadır. Bu, 46 kitabında bilindiği anlamda eserler olmadığı birçoğunun diğer kitaplarının bir bölümünden ibaret olduğunu ifade etmektedir. Onun 300 küsur eserinin olduğuna dair rivayetleri tasdik etmediğini de belirtmektedir.¹⁴ Öğrencileri ve ulemanın İbn Kuteybe hakkındaki görüşlerini de aktardıktan sonra eserin ihtivasına ve nüshalarına yer vermektedir.

Bu noktadaki malumat kısaca şöyledir; kaç nüshanın ulaştığını belirtmeyen muhakkik, tahkikte üç nüshayı temel aldığı söyler. Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'deki nüshanın müstensih Ebû Talip b. Abdulvahid b. Abdulhasan ed-Dimeşkî, hicrî 558/1164 yılında yazmıştır. Bir diğer nüsha Molla Murat kütüphanesindedir. Hicrî 532/1138 yılına aittir. Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'deki bir diğer nüsha (ki en eskisi budur.) hicrî 379/989 yılına aittir. Müstensih Muhammed b. Ahmed b. Yahya'dır. Yaptığımız araştırmalarda müstensih ile eserin râvisi olan İbn Kuteybe'nin oğlu Kâdî Ahmed b. Abdullah (h. 322/934), arasında kaç yıl fark bulunduğuna ulaşamadık. Fakat yazılış tarihi ile râvinin ölüm tarihi arasında 57 yıl vardır. Bu vakit aralığı doğal gözükmektedir. Fakat anlaşıldığı kadarıyla bu eski nüshada şiirler bulunmamakta ve aktarımlar muhtasaran verilmektedir.¹⁵

İbn Kuteybe'nin oğlunun, Garîbu'l-Kur'ân ile Müşkili'l-Kur'ân eserlerinin de içinde olduğu, 11 kitabı levhalar halinde muhafaza ettiği rivayet edilmiştir. Hicrî 321/933 yılında Mısır'a kadı olarak atandığında ve öncesinde Irak'ta bulunduğu sırada bu eserleri ders halkalarında okutmuştur.¹⁶ Kitabın bir diğer râvisi; Ebû Kasım İbrahim b. Muhammed b. Eyyüb b. Beşir'dir. Vefatı, hicrî 313/926. Bu şahıs; İbn Kuteybe'nin tüm eserlerini rivayet etmiştir.¹⁷

Eser ve müellifi hakkındaki bu detaylı mukaddimenin ardından İbn Kuteybe'ye ait mukaddimeye geçilmektedir. Bu mukaddime eserin gaye ve yönemine dair bilgileri ihtiva ettiğinden kısaca değinmeyi faydalı görüyoruz.

¹⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 1/31.

¹⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 1/85-86.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 1/35-36.

¹⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 1/37.

Mukaddime; "Abdullah b. Müslim b. Kuteybe dedi ki" diye başlamaktadır.¹⁸ Kısa denebilecek bir mukaddimenin devamında¹⁹ İbn Kuteybe Müşkili'l-Kur'ân adlı eserine bir hadis ile giriş yapar. "Bana cevâmiu'l-kelim verildi."²⁰ hadisinden kastın Kur'ân'ın çok veciz bir üsluba sahip olduğunu iddia etmiştir. Bu bağlamda 10 farklı âyet zikretmiştir. Dikkat edildiğinde 4 şiir dışında hiçbir âyetin izahında, herhangi bir nakilde bulunmadan kendi reyî ile tefsir ettiği görülebilir. Kitabın içeriğinde bazı müfessirlerden nakillerde bulunması da girişteki bu çizilen tabloya aykırı değildir. Zira kullandığı kaynaklar muttasıl senetli rivayetlerden ziyade filologların izahlarına atıftan ibarettir.

Bu durum bize, İbn Kuteybe'nin yaşadığı tarihsel zeminin tabîî bir neticesi olduğunu göstermektedir. Her şeyden önce ilmî hayatına Mu'tezilî âlimlerle başlayan müellif, sonraki yaşamında onlara reddiyeler yazdıysa da diğer kültürlerden etkilenip Kur'ân'a saldıranlara cevap vermek istemiştir. Akla daha çok yer vermesinin ardında muhaliflerini kaçamayacakları bir mantıkla ikna etme istediği de olabilir. Binaenaleyh salt kendi düşünceleri ile âyetleri izah etme gayreti bu iki sebep ile açıklanabilir. Bununla birlikte Arapların faziletine dair Şuubiyeye hareketine karşı yazmış olduğu risale de dahil bu eserleri, siyâsî yöneliminden kaynaklanıyor olabilir mi düşünülmelidir. Mukaddimenin devamında bazı kötü niyetli basiretsiz kimselerin bazı âyetler hakkında; "Bu âyetin ne faydası var ki şimdi? Ne diyor yani bu âyet?" gibi itirazlarına cevaplar vermeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu kısmın (muhakkikin de belirttiği gibi) mukaddime olarak anılması düşünülmelidir. Bu konuda 3 âyet temelinde 3 itiraza cevap vermiştir.

¹⁸ Böyle bir ifade ile başlayan olması eserin sonraki kuşaklar tarafından ona nispet edildiğini gösteren açık bir ifadedir.

¹⁹ Eserin giriş kısmındaki izahları eserin genel karakteristiğini yansıtıyor olsa da bu girişin bir mukaddime amacıyla yazılmış olması uzak bir ihtimal olarak gözükmektedir. Zira söz konusu girişte eser hakkında veya usulü hakkında malumat aktarmaktan ziyade müstakil bir konu işlemektedir. Bununla birlikte İbn Kuteybe'nin bulunduğu dönem düşünüldüğünde bunca uzun bir mukaddime ile giriş yapıyor olması da zor bir ihtimaldir. Binaenaleyh muhakkikin söz konusu girişi mukaddime olarak ifade etmesi düşünülebilir.

²⁰ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Mesâcid", 7.

“Nitekim zulme dalmışken helâk ettiğimiz nice beldeler var ki evlerinin duvarları çatıları üzerine yıkılmış, ıpsız kalmıştır. Şimdi oralarda kullanılmaz hale gelmiş nice kuyular, (harap olmuş) nice görkemli köşk var!”²¹

Yukarıdaki âyete benzeyen Kur’ânî ifadelerin, bir anlam ifade etmediği, kabilinden sözlere Ahkâf 46/3. ve el-Hac 22/45. âyet merkezinde bir izah getirmeye çalıştığı müşahede edilmektedir. Evvel emirde âyetleri izah etmiştir. Akabinde Hz. Süleyman’ın da Hz. Ebu Bekir’in de bazen eski kavimlerin ahvallerinden bahsettiklerine dair kısa metinler nakletmiştir. Hiçbir kaynak veya senet zikretmeksizin aktardığı bu örneklerin akabinde bir Arap şiiirinden de eski kavimlerin helak olduğu onların yok olup gittikleri dolayısıyla bunlardan bahsediliyor, oluşunun Araplar indinde normal bir durum olduğu hakkında misal getirmiştir.²² Mukaddimesinde zikrettiklerinden hareketle kitabın yazılış gayesi ve usulü hakkında bilgi alınabilir. Nitekim söz konusu bilgilere, eserin ilk babı üzerinden de ulaşılabilir.

Bu kısa mukaddime ve girişin akabinde eserini 17 bab başlığı altında takdim eder. Ardından müstensih, *Müşkilü’l-Kur’ân* adlı bu eserin sonunda bazı hadislerin izahlarına dair bir şeyler bulunduğunu, binaenaleyh onları da bu kitabın sonunda “Benim ilhak ettiklerim.” başlığı altında verdiğini kaydeder. Bu ilave ile kitabın 18 başlık içerdiğini söyleyebiliriz.²³

Açılan 17 başlık şöyledir: 1- Araplara Özel Hitaplar 2- Kur’ân’ı Yerenler Hakkında 3- Kıraat Vecihleri Hakkında 4- Kur’ân’daki Gramer Hatalarının Reddedilişi 5- İhtilaf ve Zıtlıklar Hakkında 6- Müteşabihler 7- Mecaz 8- İstiare 9- Maklub 10- Hazf ve Kısaltmalar 11- Tekrar ve İlaveler 12- Kinaye 13- Mânânın Lafzın Zahirine Muhalif Oluşu 14- Kur’ân Nazmını Bozan İfadeler Hakkında 15- Muhtelif Mânalar İçin Gelen Tek Lafızlar (Vucuhu’l-Kur’ân) 16- Fiillerden Teşekkül Eden Harflerin Anlamları Hakkında 17- Bazı Harflerin Sıfatlarının Birbiri Yerine Kullanılması. Bu son başlık altında ele aldığı mevzu: harf-i cerlerin birbirleri yerine kullanılmasıdır. Başlıklar içerikleri hakkında da bilgi verdiğinden tek tek izah etmeyi gerekli görmüyoruz. 18. başlık ise bazı hadislerin izahını konu edinmektedir.

²¹ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Hac 22/45.

²² İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkilü’l-Kur’ân*, 1/10-11.

²³ Muhakkik fihristler kısmında 15. Babı numaralandırmadığından 16 başlık varmış izlenimi vermektedir. Fakat toplamda 17 başlık ve bir ilave ile 18 bab mevcuttur.

Bu kitapta İbn Kuteybe, müşkil âyetleri açıklarken Kur'ân âyetlerinden, hadislerden, Arap şiiirinden, sahabe, tabiin sözlerinden ve müfessirlerin değerlendirmelerinden istifade etmiştir. Daha sonra bu görüşler arasında tercihlerde bulunmuştur. Fakat bu nakillerin dönemine göre çok az oluşu ve bir hadisçi olmasına karşın nakledilenlerin kaynakları çoğu zaman verilmemiş veyahut ismen anılmış olması daha da önemlisi kendi izahlarına çokça yer veriyor oluşu, bu kitapta dikkat çeken önemli bir husustur. Bunun sebebi kitabın yazılış gayesi açıklanabilir. Buna göre eser, Kur'ân'a saldıranların ve fitne çıkarmak için onun müteşâbihlerine uyanların, Kur'ân'da çelişki, lahn ve nazım bozukluğu gibi kusurlar bulunduğu dair iddialarına cevap vermek amacıyla kaleme alınmıştır.²⁴ Binaenaleyh mühlidlerin iddialarını ele alan eser, bilginin kaynağı ile ilgilenmekten çok akli izahlar bekleyen bu kimselere cevap verdiği için akli izahlar daha yoğun olsa gerektir. İbn Kuteybe'nin 2. başlık altında ateist olarak addettiği kimselerin problemlerine değinmiş ve kitabın devamında ise tamamen bu konular üzerinde durarak tek tek problemleri izah etmeye çalışmıştır. Onların bu konudaki problemlerini şöyle özetleyebiliriz. “Şayet Kur'ân Allah'tan başkasının katından olsaydı onda çok ihtilaf bulurdunuz.” âyetini okuyup, onlarca kıraat farklılıkları saymış ardından siz bunların hepsinin Allah'ın kelamı olduğunu söylüyorsunuz. Bu kadar ihtilaftan batıl ve hatalardan başka nasıl bir ihtilaf veya hata bekliyorsunuz?²⁵ İbn Kuteybe bu başlık altında onların çelişkiler olarak sundukları durumları zikretmiştir. Ardından 3. başlıktan itibaren müşkil addedilen problemleri konulara bölmüş ve tek tek kimi zaman soru-cevap eşliğinde analiz etmeye koyulmuştur.²⁶ Örneğin kıraatlar konudaki izahını o, “7 mütevâtir sahih kıraatın var olduğunu, bunların mâna bakımından hiç çelişmediğini söylemiştir.” Gramer hataları ile ilgili olarak da Hz. Osman ve Aişe'den “Araplar onları kendi dilleriyle düzeltirler.” formatında nakiller aktarmıştır. Anlaşıldığına göre net cevaplardan ziyade uzun ve karmaşık cevaplar vermektedir.

Nihayetinde söz konusu müşkillerin bu eserde cevaplanacağını belirtmekle beraber, sistematik bir halde âyetlerin tamamının ele alınacağı Garîbu'l-

²⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 23.

²⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/24-26.

²⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/40, 42.

Kur'ân adında bir kitap yazacağını söylemiştir.²⁷ Bu kitabın uzamaması ve daha özlü bilgiler içermesi için böyle yapacağını söylemektedir.²⁸ Bu anlamda Garîbu'l-Kur'ân kitabının söz konusu kitabın devamı niteliğinde kaleme alındığını söyleyebiliriz. Fakat devamı olması, -muhakkikin de iddia ettiği gibi- onun tamamlayıcı olduğunu göstermek zorunda değildir. Zira o kitapta aynı şekilde bap başlıkları açılarak bir konu hakkındaki sorulara cevap verilmeye çalışılmamıştır. Fakat buna rağmen amaç açısından devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Bu durumu ileride izah edip delillendirmeye çalışacağız.

Sonuç olarak; kitabın konusunu, usul ve gayesini İbn Kuteybe'nin şu sözlerinden de çıkarabiliriz. “Bu kitabı, tefsir eserlerine dayanarak onlara şerh ve izah getirerek, Kur'ân'ın müşküllerinin tevillerini cemetmek için yazdım.” Te'vil ederek veya kendi görüşüm ile hüküm vermeden mecaz gibi meselelerin konumunu öğrenmek için Arap dâimlerinin görüşlerine de yer verdim. Tefsirin aslına ait olan isnatları zikretmedim. Onların ima ettikleri şeyi açtım. İfadelerini artırdım veya azalttım. Bazen öne aldım bazen misallerle izah ettim ki dinleyenler daha iyi anlasınlar.”²⁹

3. *Garîbu'l-Kur'ân* Adlı Eseri

Eser *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*'da da olduğu gibi “Abdullah b. Müslim b. Kuteybe dedi ki;” şeklinde başlamaktadır. Bu kitap da Seyyid Ahmet Sakr tarafından 1978 yılında tahkik edilmiştir. Muhakkik eser ve müellif hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra kitaba geçmektedir. Karşılaştırmasını yaptığımız bu iki eser hakkında muhakkikin “Bu eser, *Te'vilü Müškil'il-Kur'ân* adlı eseri tamamlayıcı vasıftadır.” sözü önem arz etmektedir. İbn Kuteybe'nin kendi ifadelerinden hareketle istinbat edilen bu sözden kasıt; eserlerin, edinilen amaç itibarıyla birbirini devamı olsa gerektir. Aksi takdirde bizim müşahede ettiğimiz kadarıyla tamamlayıcı vasfından ziyade İbn Kuteybe'nin de dediği gibi devamı niteliğinde olması daha uygun bir kullanım olacaktır. Zira iki

²⁷ Buna rağmen karmaşık bir dizilime sahip olsa da bir konu başlığı altında vermediği yaklaşık 130 sayfa boyunca bazı sûre başlıkları altında âyetleri müstakil olarak incelediği görülmektedir. Bu durumda İbn Kuteybe'nin âyetleri bu kitapta müstakil olarak ele almayacağını belirtmesi ne anlama gelmektedir? Ve bu âyetler neden bir konu merkezinde işlenmemektedir? Zira görüldüğü kadarıyla burada zikrettiği âyetler kitabın bütünüyle üsul açısından uyuşmamaktadır. Acaba bu durum kitap kültürünün henüz tam anlamıyla yerleşmemesi ile mi alakalıdır? İbn Kuteybe, *Te'vilü müškili'l-Kur'ân*, 2/311-439.

²⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü müškili'l-Kur'ân*, 2/32.

²⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü müškili'l-Kur'ân*, 2/23.

eserin üslup ve içerik noktasında birbirini tamamlıyor olduğunu söylemek zor görülmektedir.

Garîbu'l-Kur'ân adlı bu eser, Allah'ın isim ve sıfatlarının anlam ve istikakına ve Kur'ân'da geçtiği iddia edilen bazı kavramların izahına yer vermenin ardından Kur'ân'daki garip kelimelere değinileceğini ifade etmektedir. Âyetlerde müşkil görünen ifadelerin izah edilmeyeceğini zira bu yönüyle daha önce ele alındığını ifade etmektedir. Buna göre söz konusu eserin *Te'vilü-Müşkil'il-Kur'ân* adlı eserden farklı olduğu biraz daha netleşmektedir. Bununla birlikte dikkat çeken husus bu eserde kavramların mı yoksa yabancı addedilen kelimelerin mi izah ediliyor olduğudur. Bir eserde her iki amacın birlikte güdülmesinin mümkün olmasıyla birlikte; söz konusu farklılığın, birbirinden çok farklı ihtisas alanlarına ve dönemlerine tekabül ediyor oluşu da dikkate alınmalıdır. Yine belirtmek gerekir ki girişte ele alınan kavramların -ki bunlara ileride değineceğiz.- eserin devamında kendini açık eden müellifin üslubuyla uyuşmadığı da gözlenmektedir. Bu farklılıkların her şeyden önce birinde kavramların diğerinde kelimelerin konu edilmesiy-le yine birinde düşüncenin diğerinde naklin ağır basmasıyla farklılaştığını söyleyebiliriz.

Dikkatleri celbeden bir diğer durum, önceki esere nispeten bu eserde konuya direkt girilmiyor oluşudur. İlk iki paragraf eserin yazılış gayesini, yöntem ve kaynakları hakkında yüzeysel bilgiler içermektedir. Ardından eserin içeriğinden birkaç örnek verilmiştir. Öncekinden farklı olan yanı; bu mukaddimedede müstakil bir konudan ziyade esere muhtevi olan bazı örneklerden bahsediyor oluşudur. Bu yönüyle müellif kendi yöntemine ve eserine dair malumatlar aktarma niyetindedir. Dolayısıyla yaklaşık 3 sahifelik mukaddimesi, *Te'vilü Müşkilü'l-Kur'ân* eserine göre daha uzun ve mukaddime olarak adlandırılmaya daha uygun gözükmektedir. Bununla beraber mukaddimenin tamamına yayılan "Biz" vurgusu, bu lafızların tek bir kişi tarafından tek bir ortamda bir anda söylenen ifadelerden ziyade zamanla oluşan bir toplumsal zihnin ürünü olduğunu göstermese gerektir. Mukaddimedede belirtildiğine göre eser, önceki filolog ve müfessirlere dayanmaktadır. Fakat onların mezhep ve hatalı yorumlarının elendiğini, ayetin bağlamına en uygun sözün seçildiğini ifade etmişlerdir. Bu açılımın ardından reddettikleri tevillere örnekler vermişlerdir. İleride ele aldığı surelerdeki esma'ul-hüsna'nın şerh edilmediği dikkate alındığında, garip kelimelerin izahına Allah'ın (c.c.) sıfatları ile başlamış olması hepsini bir arada vermek isteme-

siyle alakalı olabilir. Toplamda 44 adet isme yer verildiği görülmekte fakat bazıları âyetlerden zorlama bir te'vil ile istinbat edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. “الله فضل الله، حمد الكفيل، الذارئ، أمين.” gibi lafızlar buna örnek verilebilir. Garîbu'l-Kur'ân'a giriş yapmadan evvel ele aldığı ikinci konu, Kur'ân'da çokça geçen 40 kadar kelimenin izahı hakkındadır. Fakat burada da Kur'ân'da hiç geçmeyen bazı ifadelerin izah edilme gayreti de göze çarpmaktadır. “سبع الطوال، مئون، مثاني، مفصل، حواميم” başlıkları buna örnek verilebilir. Ardından Mushaf sırasına göre sureleri ele almıştır. Fakat öncesinde neden Allah'ın isimlerinden veya aslında Kur'ân'da çokça geçmeyen ve bazen hiç geçmeyen kavramlardan bahsettiğini anlamakta güçlük çektiğimizi de belirtmekte fayda var. Belki de oğlu veya torunu tarafından aktarılan bu eserler, onların bulunduğu çağdaki eğilimlerle şekillenmiş olabilir. Bu iki başlıktaki bilgilerin hususen bir araya getirilmesinin sebebi düşünölmeye değerdir.

4. Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân ve Garîbu'l-Kur'ân Eserlerinin Mukayesesi

Yukarıda her iki eseri genel anlamda tanıtarak bir karşılaştırma yaptığımızı göre artık eserleri ihtivası açısından mukayese edebiliriz. Evvel emirde şu kadarını belirtelim ki; her iki eser yüzeysel olarak karşılaştırıldığında, Garîbu'l-Kur'ân adlı eserde surelerin Mushaf sırasına uygun olarak, tek tek ele alınıp izah edildiğini, Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân'ın ise âyetlerin farklı başlıklarda konuyla alakalı olarak ele alındığı söyleyebiliriz. Yine Garîbu'l-Kur'ân'da naklettiği kıraatlerin kime ait olduğuna sahih veyahut şaz oluşlarına dikkat edilmediğini, benzer durumun Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân eseri için de geçerli olduğunu belirtebiliriz. Kıraat farklılıklarının Garîbu'l-Kur'ân eserinde daha çok garip kelimelerin izahında kullanıldığını³⁰ benzer şekilde Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân eserinde de kıraat farklılıklarının müşkil addedilen durumun izahı için kullanıldığını ifade edebiliriz. Aslında sair nakiller noktasında da belirtilebilecek kanaatlerin sebebi, söz konusu eserlerin esasında yazılış gayesiyile ilişkilendirilebilir. Zira temel amaç müşkil addedilen durumları gidermektir. Binaen aleyh bu uyuşma hali ile kitabın işleniş biçimi arasında fark olsa gerektir. Zira şekilsel bazda dahi birbirine benzemeyen iki eserle karşı karşıyayız. Bu genel mülahazamıza delil olarak hurûf-ı mukataalar hakkındaki izahları getirebiliriz.

³⁰ Mustafa Kılıç, İbn Kuteybe'de Kıraat-Filolojik Tefsir İlişkisi, 39.

Te'vilü'l-Müşkil'îl-Kur'ân adlı eserin 14. babında, Hurûf-ı Mukattaaların Kur'ân nazmını bozması hakkında özel bir başlık açılmıştır. Bu başlık altında müfessirlerin Hurûf-ı Mukattaalar hakkındaki farklı görüşlerine değindikten sonra “İnşallah bu görüşlerden birine uygun bir anlamı tercih etmeye çalışacağız.” diyerek konu hakkındaki tüm görüşleri serdetmiştir. Her bir görüşü delillendirmeye çalışmış olmasından hareketle tüm bu görüşleri mümkün gördüğünü söyleyebiliriz.³¹ *Garîbu'l-Kur'ân*'da ise Hurûf-ı Mukattaalara sadece; el-Bakara³², er-Rum³³ ve el-Kalem³⁴ sûrelerinde yer verdiği görülürken buradaki izahlarında da “*Te'vilü Müşkilî'l-Kur'ân* adlı eserde bu harfleri izah ettik.” demekle yetinmektedir. Bu durum onun bu iki eserinin bir bütün olarak okunabileceğini akla getirmektedir. Fakat söz konusu dönemde kullanılan yazım gereçlerinin özellikleri ve yazılan varakların kontrol edilebilmesi için gereken çaba düşünüldüğünde bir eserin sonraki dönemlerde birkaç esere dönüştürülebileceği fikri de bu ifadelerle -Müşkilü'l-Kur'ân adlı eserde izah ettik- uyum sağlamaktadır.

Hurûf-ı Mukattaalar hakkındaki bu başlık altında yaklaşık 130 sayfa boyunca birçok sûreden³⁵ hareketle âyetleri izah edilmeye koyulmuştur. Bu durum bir yönüyle *Te'vilü Müşkilî'l-Kur'ân* adlı eserin üslubunu bozmaktadır. Zira alâkasız bir bölüm altında farklı sûre adlarıyla yeni başlıklar açılarak âyetler izah edilmiştir. Kitap, muhtelif konular altında konuyla alâkalı örnek kabilinden zikredilebilecek âyetleri izah etmektedir. Fakat burada belli

³¹ Sure isimleri olabileceğini, birden çok surenin başına gelen aynı harflerin (hamim gibi) ise söz konusu surenin başka bir ismiyle giderilebileceğini söyler. Ardından yemin olabileceğini, nitekim Allah'ın (c.c.) bazı kelimelerle de yemin ettiğini söyler. Allah'ın (c.c.) sıfatları olabileceğini, nitekim Arapların bazen bir kelime veyahut harfi başka bir kelime veya harfi kastederek istiare yaptıklarını söyler. 'Be' harfi 'Bahauallahtr.' şeklindeki ifadelerden de yeminin kastedildiğini düşünmüştür. Son olarak Taha harflerinin; Ey adam anlamına gelmesi gibi diğer harflerin de bir anlama delalet eden ifadeler olabileceğini söylemekte, buna 6 adet örnek vererek desteklemektedir.

³² İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 9.

³³ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 340.

³⁴ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 477.

³⁵ Geçen sûreler sırasıyla şöyledir; Sebe, Furkan, Yasin, Murselat, Enam, Nisa, Bakara, Rad, Nur, Sebe, Nur, Enam ve tekrar Enam, Tin, Şems, Kıyame, Saffat, Sad, Secde, Neml, Mümtahine Hac, Bakara Müzzemmil, Fetih, Araf, Bakara, Zuhuruf, Nisa, Maide, Rum, Nahl tekrardan Nahl, Saffat, Nisa, Yunus, Hud, Enam, Maide, Enbiya, Yusuf, Kureys, Nahl, Humeze, Muhammed, Kaf, Rum, Kasas, Cin, Bakara, Ahzap Furkan. Görüldüğü gibi bazı sure isimleri tekrar etmektedir. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilî'l-Kur'ân*, 311-439.

bir konudan ziyade *Garîbu'l-Kur'ân*'da olduğu gibi âyetler merkeze alınarak izah edilmiştir. Bundan mütevellit buradaki âyetleri özellikle karşılaştıracağız.

en-Nisa 4/46. âyet *Garîbu'l-Kur'ân* eserinde

(واسمع غير مسمع) كانوا يقولون لربي اسمع لا سمعت

(و راعنا ليا بالسنتهم) اراد انهم يحرفون راعنا من طريق المراعاة والانتظار الي السبب بالرعونة وقد بينت هذا في المشكل³⁶

Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân kitabında ise

”هؤلاء قوم من اليهود كانوا يقولون النبي اذا حدثهم و امرهم سمعنا و يقولون في انفسهم عصينا .و ان ارادوا ان يكلموه بشئ قالوا اسمع يا ابا القاسم و يقولون في انفسهم لا سمعت و يقولون له راعنا يوهموناه في الظاهر الفظ انهم يريدون انتظرتنا و ترفق بي و تلوم علي هذا و نحوه و انما يريدون سبه بالرعونة في لغتهم فقال الله سبحانه“³⁷

el-En'am 33. âyetteki “يُخْجَدُونَ” ifadesi, *Garîbu'l-Kur'ân*'da³⁸ “الجحود” / inkâr etmek, ifadesini izah etmiştik.” Müşkilü'l-Kur'ân eserinde ise: “الجدد يكون من الجحد يتكبره / العلم الشئ فانكره” şeklinde açıklanmış ardından bir âyet ile istihsad edilmiştir.³⁹

Fatiha sûresindeki ‘din’ kelimesi her iki eserde de aynı minval üzere açıklanmakla birlikte *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* adlı eserde daha detaylı izah edilmiştir.⁴⁰ Sebe 20. âyet *Garîbu'l-Kur'ân* eserinde İblisin doğru söylemesinin ne anlama geldiğine değinildikten sonra “Bu âyeti müşkil kitabında izah ettik.” denilerek geçilmiştir.⁴¹ *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* eserine bakıldığında aynı izah burada yapıldıktan sonra detaylandırıldığı görülmektedir.⁴² Sebe 34/46, 51-54. âyetler aynı bağlamda izah edilmekle birlikte⁴³ *Garîbu'l-Kur'ân*'da daha özet geçilmiş ve son âyet hariç *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* kitabına atıf yapılmıştır.⁴⁴

er-Ra'd 13/17. âyet *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* kitabında detaylı bir şekilde açıklandı⁴⁵ *Garîbu'l-Kur'ân* eserinde ilgili kitaba atıf yapılmamıştır.⁴⁶ Yine

³⁶ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 128.

³⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/285-286.

³⁸ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 153.

³⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/322.

⁴⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/453; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 38.

⁴¹ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 356.

⁴² İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/311-312.

⁴³ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/330-331.

⁴⁴ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 459.

⁴⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/326.

⁴⁶ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 227.

Nur 35-40. âyetler⁴⁷ her ikisinde de aynı izah edilmesine karşın *Garîbu'l-Kur'ân*'da *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* eserine atıf yoktur.⁴⁸ Benzer örnekler için bakılabilir.⁴⁹ Nur 61. âyete⁵⁰ *Garîbu'l-Kur'ân*'da atıf yapılmış fakat buna rağmen tüm izahat burada da yapılmıştır.⁵¹ Benzer örnekler için bakınız.⁵² Nisa 8-9. âyetler *Garîbu'l-Kur'ân*'da⁵³ hiç izah edilmeyip “مبينة في كتاب مشكل” denerek atfedilirken Müşkil kitabında detaylıca izah edildiği de olmuştur.⁵⁴

Âyetlerin karşılaştırılması neticesinde ortaya çıkan genel tablo bu şekildedir. *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* kitabının 18 bapta incelendiğini ifade etmiştik. Fakat bu kitapta dikkat çeken bir diğer husus 18. başlığın kitabın genel muhtevası ve üslubuyla bağdaşmamasıdır. Zira kitabın genel ihtivası yukarıda da izah etmeye çalıştığımız gibi ateistlerin bazı problemlerine cevap vermektir. Bu başlık altında ise bazı müşkil olan hadis veyahut mesellerin izahı söz konusudur. Dolayısıyla amaç açısından kitabın üslubuyla uyumadığını söyleyebiliriz. Uyuşmayan bir diğer durum bu başlığın herhangi bir probleme cevap vermiyor olması fakat bazı kapalı kelimeleri izah etmesidir. Kitap normalde problemi açıkça belirtir ve izah ederdi. Dolayısıyla işleniş üslubu açısından da uyuşmamaktadır. Fakat kaynak belirtmeden sadece müşkili izaha odaklanması bu kitabın üslubuyla benzeşmektedir.

Bu başlık şu şekilde atılmıştır: “Müşkil kitabının en sonunda bazı hadis ve deyimlerin izahını buldum. Bundan dolayı bunları buraya ilhak ettim. / به فالحقته والامثال الاحاديث من مافيه بعض تفسير المشكل كتاب اخر في وجدت” bu ifadenin, İbn Kuteybe'ye ait olmadığı fakat içeriğin ona ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda ifade müstensih veyahut râvilerinden birine aittir. Bu başlığın sonunda “Deyim ve müşküllerin izahını ve *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*'ı ihtiva

⁴⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/327-329.

⁴⁸ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 305.

⁴⁹ et-Tebbet 111/1-2. âyetler için İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/334; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 541. En'am 76-79. âyetler için İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/335-336; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 156. Tin 3-8. âyetler için İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/342-343; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 532-533.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/332-334.

⁵¹ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 308.

⁵² Sebe 34/53-54. âyetler için bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/330; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 359, 162.

⁵³ İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 121.

⁵⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/323.

eden bu kitap, hicrî 532 yılında tamamlandı”⁵⁵ ifadesi, bu izahların Molla Murat kütüphanesindeki nüshaya ait olduğunu göstermektedir. Zira bu nüsha 532 yılına aittir, fakat müstensih ve râvisi hakkında bilgi verilmemektedir.⁵⁶ Dolayısıyla buradaki ifade müstensihe de râviye de ait olabilir.

Bu başlık altında izaha konu olan ifadelerin, müşkil kitabının 6. babında aynen geçiyor olmasına binaen 6. başlığa kısaca değinmek istiyoruz. Müteşabihler başlığı altında ateistlerin Kur’ân’da anlaşılmasız birçok ifade var, nasıl olur da mübin olduğunu iddia edebilirsiniz, kabilinden sözlerine cevap vermeye çalışmıştır. Buna cevap olarak,

“Kur’ân’da, Müteşabih ayetler var. Bu sayede insanların merakı dinmez aksi takdirde merak ortadan kalkar düşünce anlamını yitirirdi. Aynı zamanda; şer sayesinde hayrın, beyaz sayesinde siyahın kıymeti bilinir. O yüzden kapalılık olacak ki mubin olanların değeri bilinsin.” demektedir.⁵⁷

Bu bağlamda Peygamber’in (a.s.), Sahâbîlerin, şair ve hatiplerin sözlerini zikredebiliriz.” demiş ve ileride bir bap başlığı altında müstakil olarak verip izah edilen, 26 adet örneğin kimini izah ederek kimine değinerek geçmiştir.⁵⁸

İlginç bir şekilde burada değindiği bu ifadeleri “Garibu’l-hadis” adlı eserinde⁵⁹ izah edeceğini bildirmiştir. İlginç olarak nitelememizin sebebi, râvi veyahut müstensihin (kitabın içeriğinden habersiz bir şekilde) beklenmedik bir durumdan bahsederek 26 müşkil ifadenin, müşkil kitabının sonunda bulunduğunu söylemesi fakat burada da aynen zikredildiğine hiç değinmemesidir. Bu durum kanaatimizce söz konusu bap başlığının râviden ziyade

⁵⁵ İbn Kuteybe, *Te’vilü müşkili’l-Kur’ân*, 2/591.

⁵⁶ İbn Kuteybe, *Garibu’l-Kur’ân*, 1/86.

⁵⁷ Bu izah kanaatimizce tatmin edici değildir. İnsanın üzerinde merak edeceği milyonlarca şey var iken yüce yaratıcının, insanoğlunu bazı ahlakî veyahut şerf kuralları meraka yönlendirmesi makul olmasa gerektir. Zira bu merak fiilen görüldüğü üzere birey, aile ve toplumları birbirine düşürmekte ihtilafa sebep olmaktadır.

⁵⁸ İbn Kuteybe, *Te’vilü müşkili’l-Kur’ân*, 2/87-93.

⁵⁹ Şu an da elimizde matbu halde bulunan “Garibu’l-hadis” adlı eserin ona ait olduğu noktasında şüpheler vardır. Bu şüpheleri muhakkikin bazı şahısların onun kitabı olduğundan bahsetmesine dayanarak reddetmektedir. Detaylı bilgi için bakılabilir; Ebû Muhammed Abdullah İbn Kuteybe, *Garibü’l-Hadis*, thk. Abdullah Cebûrî (Bağdat: İhyau’t-Turas İslâmî, 1977), 1/42-49. Fakat içerik karşılaştırması yapmak bundan daha sağlıklı olacaktır. Bu bağlamda burada “biz garibü’l-hadis kitabımızda bunlardan bahsettik.” dendiği gibi bahsedilen 3 rivayetin mevcut olduğunu aşağıda zikrettik.

müstensihe ait olduğunu göstermektedir. Zira kitabı ders halkalarında okutan bir râviden ziyade çoğu zaman sadece çoğaltmakla meşgul olan şahsa ait olması daha muhtemeldir. Zira müstensihin, nesh ettiği kitaba tam bir vukûfiyet kesp etmesi zorunlu bir durum değildir. Binaenaleyh “buldum” diyen şahıs müstensih olabilir, zira kitabın ilgili yerinde geçtiğine dair hiçbir kayıt düşmemiş, aksine bazı deyim ve hadislerin zikredildiğini gördüm diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir.

Bir diğer durum, müstensihin “müskil kitabında buldum.” demesidir. Bu ifadenin mefhumu muhalifine göre söz konusu bölüm, müstensihin elindeki nüshada yoktur. Halbuki ikisi de aynı kitap olduğundan ilgili bölümün bulunması gerekirdi. Bu durum, nüshaların %100 korunduğunu dolayısıyla otantik olduğunu söylememize engel olsa gerektir. İbn Kuteybe h. 276 yılında, oğlu h. 322 yılında vefat etmiştir. Kanaatimizce müstensih tarafından h. 532 yılında yazılıncaya kadar ellerde muhtelif nüshalar dolaşmıştır. Müstensih elindeki nüshada olmayan bir izahı başka nüshada görünce buraya almış gibidir. Fakat aslında bu izahların -İbn Kuteybe'nin de ifade ettiği gibi- *Garibu'l-Hadis* bölümünde olması gerekirdi. Bu durumda akla gelen İbn Kuteybe'nin vefatının ardından onun bu derslerinin râvileri tarafından yayılmasıdır. İbn Kuteybe ve kimi râvileri her ne kadar sistematik bir tavır sergileyerek, her konunun izahını ilgili kitapta zikretmişse de bazı râviler böyle yapmamış olabilir. Binaenaleyh esasında *Garibu'l-Hadis* bahsinde ele alındığı söylenen bu izahlar, bir derste bir râvi tarafından izah edilmiş olabilir. Hülasa kanaatimizce (*Garibu'l-Hadis* kitabında geçeceği söylenen) bu izahlar, bir râvi tarafından *Garibu'l-Hadis* kitabından alınarak buraya taşınmış olabilir. Müstensih ise bu tarikten gelen nüshaya ulaşmış ve bunu zikretmiş olabilir.

Fakat İbn Kuteybe'nin müteşabihler başlığı altında verdiği bu 26 örneğin akabinde “bunun gibi çok fazla örnek var, bu örnekleri öğrenebilmen için *Garibu'l-Hadis* kısmında bunlardan bahsettik”⁶⁰ demesine karşın 26 müskil ifade içerisinde 3 tanesi dışında diğerlerini *Garibu'l-Hadis* kitabında zikredildiğini göremedik. *Garibu'l-Hadis* kitabı, bazı Sahâbîlerin adlarını andıktan sonra onlar hakkında gelen tüm rivayetleri aktararak ilerlemiştir. Ör: Hz. Ömer hakkında yaklaşık 100 sayfa boyunca rivayet aktarılmış fakat müskil

⁶⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 2/93.

kitabında geçen ⁶¹“ابؤسا الغوير عسى” rivayetine yer verilmemiştir.⁶² Rivayeti geçmemektedir. *Garibu'l-Hadis* kitabının gözden geçirdiğimiz ilgili yerlerinde şu üç rivayetin aynen geçtiğini mülahaza ettik. Bunlar; Peygamber'in (a.s) “اجد نفس ريكم من قبل اليمن” hadisi⁶³ ile “يلم او حبطا يقتل ما الربيع ينبت انمما” (a.s) ve Hz. Ebû Bekir'in “نحن حفنة من حفنات الله” sözü⁶⁵ geçmektedir. *Garibu'l-Hadis*'te de geçen bu rivayetleri müşkil kitabıyla karşılaştırdığımızda benzer izahlar olduğunu gördük. Fakat *Garibu'l-Hadis* kitabında genelde senet zincirleri göze çarpmakta bu bağlamda sözlerin kaynakları zikredilmekteyken burada hiç bahsedilmemektedir. 26 rivayetin sadece 11 tanesine yani meseller kısmına kadar bakabildiğimizi belirtmekte fayda var. Zira söz konusu mesellerin *Garibu'l-Hadis* kitabında nerede yer alabileceğini bilemedik. *Garibu'l-Hadis* kitabı, fıkıh bablarında ve Kur'an'da geçen bazı kelimeleri izah ettikten sonra Sahâbîlerin isimleri altında Peygamber'in hadislerini konu edinmiş. Burada 58 Sahâbî, 62 tabiine değinmiş fakat Araçların deyimlerine yer verileceği sarıh bir başlık açmamıştır.⁶⁶

Sonuç olarak; Müşkil kitabının 14. bölüm başlığı altında verilen âyetlerin diğer eserdeki izahlarla karşılaştırıldığında görülen manzara; ya söz konusu âyetin *Garibu'l-Kur'an* kitabında hiç değinilmeden geçildiği ya tek bir kelime ile izah edildikten sonra Müşkil kitabına atıf yapıldığı ya da aynı veya özet izahlara rağmen hiç atıf yapılmadığı gibi çeşitli durumlarla karşılaşılır. Şayet hangi kitabın bir diğerini tamamlıyor, olduğu noktasında karar vermek zorunda isek; bu yönüyle muhakkikin dediği gibi, *Garibu'l-Kur'an* kitabının diğer kitabı tamamlamasından ziyade *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an* eserinin

⁶¹ İlgili hadisin anlamı, “Belki de şer sizden/mağara tarafından gelmiştir.” الغوير kelimesi sözlükte mağara demekse de mesel olarak kullanılan bu cümlenin anlamı bu şekilde kullanılmaktadır.

⁶² İlgili rivayet için bk. Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Merkezi'l-Buhûs ve Tekniyyeti'l-Ma'lûmât (Kahire: Dâru't-Tâsîl, 2015), 9/14.

⁶³ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhibiddin el-Hatîb (Kahire: Mektebetu's-Selefiyye, 1400), “Cihâd” 37; İbn Kuteybe, *Garibü'l-Hadis*, 2/446. İlgili hadisin anlamı, “Gerçek şu ki, baharın her bitirdiği ya açlığı giderir ya da her ye(n)diğinde sıkıntı verir.” şeklindedir.

⁶⁴ İbn Kuteybe, *Garibü'l-Hadis*, 1/291. Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Ahmet Faris (Beyrut: Dâru's-Sâdır, ts.), 4501. İlgili cümlenin anlamı sözlük eserinde, “Rabbimizin ferahlatmasını Yemen tarafında görüyorum.” geçmektedir.

⁶⁵ İbn Kuteybe, *Garibü'l-Hadis*, 1/570. İlgili hadisin anlamı, “Biz Allah'ın (c.c.) demetlerinden bir demetten ibaretiz.”

⁶⁶ İbn Kuteybe, *Garibü'l-Hadis*, 2/1135-1144.

diğer eseri tamamlayıcı vasfı ön plana çıkmaktadır. Zira ihtiva açısından itmam edici atıflar, Müşkil kitabından değil *Garîbu'l-Kur'ân* kitabından gelmektedir. Bununla beraber müşkil kitabının önce yazılmış olması, *Garîbu'l-Kur'ân*'ın bu kitabın devamı olacağından bahsetmesi gibi durumlar dikkate alınırca amaç açısından sonra yazılanın önce yazılanı tamamladığı söylenebilir. Tüm bunlarla birlikte tamamlama ifadesinden ziyade fikir ve amaç açısından devamı olarak nitelenmesi çok daha makul ve makbul görülmektedir. Diğer baplarda olan kimi âyetler de yukarıda belirttiğimiz formun dışına çıkmamaktadır.⁶⁷ 18. başlık altında ele alınan örnekler hakkındaki değerlendirmelerimizi zikrettiğimizden tekrar etmek istemiyoruz.

Sonuç

Sonuç olarak; İbn Kuteybe'nin yaşadığı çağda İslâm topraklarının çok genişlemiş olması ve tercüme faaliyetlerinin artmış olması gerek Müslümanların gerek gayri müslimlerin Kur'ân hakkında derin düşüncelere dalmalarına sebep olmuştur. İbn Kuteybe, kendi döneminde ileri sürülen gramer hatalarından bazı âyetlerin çeliştiği iddialarına kadar her türlü ihtilaflara cevap vermek üzere *Te'vilü Müşkilî'l-Kur'ân* adında' bir eser kaleme almıştır. Bu bağlamda öncelikle bu ihtilafları zikrettiği bir başlık açmış akabinde bunların çok fazla uzayacağını düşünerek *Garîbu'l-Kur'ân* adında bir kitap daha yazacağını belirtmiştir. Akabinde söz konusu eserini, belirtilen ihtilaflara cevap vermek için bölümlere ayırmış ve her bir problemi kendi başına incelemiştir. Bu meyanda kimi zaman nakillerde bulunsa da çoğu zaman kendi müktesebatına dayanarak izah etmiştir. Binaenaleyh analizlerin çokluğu aklî izahatın bolluğu dikkatleri celp etmektedir. Her iki kitapta da problemlere cevap verme niyetinin olduğunu gözlemlediğimiz müellifin, eserleri içerik ve üslup açısından birbirinden farklı olduğunu ifade edebiliriz.

Bu bağlamda *Garîbu'l-Kur'ân* adlı eserde Kur'ân'daki bazı müşkil veya müphem kalan lafızların izahı, Mushaf'taki sıralamaya uygun olarak sûrelere bölünen ve tertipli bir şekilde âyetlerin izahı ile yapılmaktadır. Burada müşkil olduğunu iddia eden kimselere, cevabını dolaylı yönden vermektedir. Muhatabı ve onların iddialarını, özellikle zikretmemekte, söz konusu

⁶⁷ Atıf yapılmayanlara örnek olarak bakılabilir. Yasin 36/76. âyet bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilî'l-Kur'ân*, 14, 368. Furkan 25/50 ve 73. âyetler İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilî'l-Kur'ân*, 22; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 314-315. Aynı şekilde açıklanmasına rağmen atıf yapılmış olanlar için el-Âl-i İmrân 3/7. âyet İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilî'l-Kur'ân*, 1/22, 101.

problemin konusundan ziyade âyetteki muğlak olan kelimenin izahı merkeze alınmaktadır. Fakat Müşkil kitabında müşkil addedilen meseleleri konulara ayırarak, problemi ve muhatabı açıkça zikrederek cevap vermeye çalışmakta, bu bağlamda âyeti değil konuyu merkeze almaktadır.

Daha önce yazılmış olduğu anlaşılan *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* adlı esere, sık sık atıf yapılmış ve orada izah edilen şey, *Garîbu'l-Kur'ân* eserinde çoğunlukla izah edilmeden atlanılmıştır. Bu veçhile İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* adlı kitabında belirttiği gibi bu eserler birbirini devamı niteliğinde görülebilir. Bir diğer açıdan eserlerin ihtivasındaki bu özellik sebebiyle *Garîbu'l-Kur'ân* kitabı, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*'ın içerisinden çıkartılmış bir başka eser olarak da düşünülebilir. Fakat bu mesnetsiz bir varsayımdan ibaret olacağından bu iki eserin birbirinin devamı niteliğinde olması hakkında İbn Kuteybe'ye atfedilen sözün delil alınması daha isabetli olsa gerektir.

Her iki eserin âyetler merkeze alınarak karşılaştırması yapıldığında; öncelikle söz konusu izahların aynı zihinsel alt yapının ürünü olduğu görülmektedir. Bununla birlikte *Garîbu'l-Kur'ân* eserinde; açıklanmayan, özet olarak geçilen veya kimi zaman aynen izah edilen âyetlerin *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*'a atfedildiği görülmektedir. Aynı zamanda bazen açıklanmasına rağmen hiç atfedilmediği de olmaktadır. Bu bağlamda *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* eserinin *Garîbu'l-Kur'ân* adlı eseri tamamladığı söylenebilir. İçerik olarak faydalanılabilecek veriler bulunmakla birlikte daha sağlıklı bilgilerin üretilebileceği kanaatindeyiz.

Yukarıdaki yargılarımızdan hareketle eserlerin içeriğine odaklandığımızda her iki kitabın da ihtivasında olmaması gereken izahların göze dikkat çektiğini söyleyebiliriz. Örneğin müşkil kitabında yaklaşık 130 sayfalık âyetlerin merkeze alındığı bir izah mevcuttur. Yine *Garîbu'l-Kur'ân* kitabının garip lafızlar üzerine durması gerekirken ilk iki başlık çok daha farklı konuları ele almaktadır. Hülâsa bu açıdan pek sistematik olduğu dahası müşkilerin izahı noktasında tatmin edici olduğu, söylenemez. Bununla beraber kanaatimizce verilen cevaplar, problemleri ele alma üslubu dikkate değerdir.

Kaynakça

- Akdemir, Hikmet. "İbn Kuteybe ve Te'vîlü müşkili'l-Kur'an Adlı Eseri". Kur'ân ve Sünnet Araştırmaları Dergisi 2/2 (Eylül 2022), 1-15.
- Bıçak, İzzettin. *İbn Kuteybe'nin Te'vîlü Müşkili'l-Kur'an'ının Arap Dili Açısından Tahlili*. Yayımlanmamış: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Birişik, Abdülhamit. "Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân." Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2012. 41/ 34-35.
- Birişik, Abdülhamit. "İbn Kuteybe." Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1999. 149-150.
- Abdurrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr. *el-Musannef*. thk. Merkezi'l-Buhûs ve Tekniyyeti'l-Ma'lûmât. 10 Cilt. Kahire: Dâru't-Tâsîl, 1. Baskı., 2015.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Bıçak, İzzettin. *İbn Kuteybe'nin Te'vîlü Müşkili'l-Kur'an'ının Arap Dili Açısından Tahlili*. Yayımlanmamış: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil el-. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhibbiddin el-Hatîb. 3 Cilt. Kahire: Mektebetu's-Selefiyye, 1. Basım, 1400.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh. *Garîbu'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmet Sakr. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah. *Garîbü'l-Hadis*. thk. Abdullah Cebûrî. Bağdat: İhyau't-Turas İslâmî, 1. Basım, 1977.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. ed. Seyyid Ahmet Sakr. Kahire: Mektebeti't-Dâru'd-Turas, 2. Basım, 1973.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. thk. Ahmet Faris. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, ts.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahmân es-. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Salim Haşim. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4. Basım, 2012.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hicre, 1. Basım, 2001.
- Yazıcı, Hüseyin. "İbn Kuteybe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

El Yazmaları Arşivi. “Corpus Coranicum”. 12 Eylül 2023. Erişim 12 Eylül 2023. <https://corpuscoranicum.de/en/manuscripts>
Yavuz, Yusuf Şevki. “İbn Kuteybe.” Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1999. 150-152.